

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

УДК
Изворни научни рад
Предато:
BIBLID: 0550-2179,37(2003),1-2;p.19-42

*Др Милијан Поповић, редовни професор
Правног факултета у Новом Саду*

МОДЕЛ ИНТЕГРАЛНЕ ТЕОРИЈЕ ПРАВА

***Сажетак:** Интегралне теорије права су производ XX века, мада је тај правац наговештен и код неких писаца у XIX веку. Ове модерне теорије права су нашле подстицаја за своје уобличавање пре свега у правцу културализма тридесетих година XX века. Представници интегралних теорија права теже да преваладају, како они кажу, редукционизме у изучавању правне појаве, тј. да преваладају тројни расцеп у општој мисли о праву (филозофија права, социологија права, нормативна теорија права).*

У овом раду су представљена три модела интегралних теорија права: Радбрухов, Висковићев и Тасићев.

Радбрух се представља као најистакнутији интегралист, мада је оваква оцена доста спорна. Радбрух је истицао да се право може изучавати са различитих становишта и филозофских и других дисциплина и то није спорно, али то и није интегрализам. Прави интегралист је Висковић. Међутим, његов интегрализам се свео на механички збир знања традиционалних дисциплина: филозофије права, социологије права и нормативне теорије права. Најуспешнији модел интегралне теорије права створио је Тасић, иако у његовом моделу слабости интегрализма нису могле бити ~~Ирвинговим~~ теорије права имају амбицију да разноврне истраживачке објекте, односно знања о њима обједине у једну целину, а то је, са логичког становишта, немогуће. Право као социолошка чињеница по својој природи се потпуно разликује од правних бића објективисаних у правним нормама. Једно је реална, а друго идеална (духовна) појава. Још је

нормама. Једно је реална, а друго идеална (духовна) појава. Још је теже повезати научна знања о праву са филозофским знањима о праву. Општа теорија права као правна наука изучава оно што је опште у емпиријском позитивном праву, док филозофија права проблематизује надискусствено право.

Кључне речи: интегрална теорија права, Радбрухов модел, Висковићев модел, Тасићев модел.

УВОД

Владајуће је мишљење да је теорија права општа *правна* наука. Њена најуспешнија два модела су аналитички и синтетички, који најбоље репрезентују Ханс Келзен (аналитички модел)¹ и Тома Живановић (синтетички модел)². У оба модела потпуно је сачуван карактер опште теорије права као *правне* науке.

Под крај XIX века и у XX веку стварани су модели социолошких и психолошких теорија права. Међутим, у психолошким и социолошким теоријама права право је изучавано као *реална* појава, а не као *духовна* појава (као у аналитичким и синтетичким теоријама права). У њима се губи карактер опште теорије права као *правне* науке. Отуда оне и нису правне науке, већ социолошке и психолошке. Условно их можемо звати *наукама о праву*, а не правним наукама³.

Паралелно са социолошким теоријама права, особито тридесетих година XX века, има покушаја стварања интегралних теорија права. При том се као представници интегрализма у теорији права помињу, с правом или не, Ласк, Мајер, Радбрух, Сичес, Реале, Косио и други. Каже се да је интегрализам нарочито заступљен код представника културализма: Ласка, Мајера и Радбруха, да је он код њих постао "самосвјестан и методолошки цјеловит пројекат"⁴. На примеру Радбрухове *Филозофије права* видећемо какво има значење тај, како га зову, интегрализам. Упоредом оцјене интегралне теорије права гледишта појединих писаца су дијаметрално супротна. Док једни претерано хвале овај модел истичући да "интеграција такорећи улази у моду и сматра се неком врстом заштите од разних слабости правне науке, нарочито у погледу низа редукционизама, односно свођења, сложеног феномена права на неку његову особину"⁵ и да је "гледано у целини, интегрализам као објективна тенденција у развоју правних наука само део

¹В. мој рад *Модел аналитичке теорије права*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, XXXV, 1-3 (2000-2001), 2002.

²В. мој рад *Синтетички модел теорије права*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, XXXIV, 1-3 (1998-1999), 2002.

³В. моју књигу *Општа теорија права*. I књига: *Увод у теорију права* (онтогносеологичке претпоставке), Нови Сад, Правни факултет, 2002.

⁴В. др Никола Висковић, *Појам права. Прилог интегралној теорији права*, Сплит, Правни факултет, 1976, с. 43.

⁵В. Радивој Степанов-Гордана Вукадиновић, *Теорија права I*, Петроварадин, Футура, 2001, с. 253.

универзалног настојања човека за поновним спајањем свог распарчаног правног знања и искуства”⁶. Други, пак, му поричу сваки значај истицањем да је он ”збрка над збркама правне теорије”, пошто са ”садржинске стране (...) садржи три димензије, три обележја, три несводљиве логичке категорије: емпиријску чињеницу, нормативну идеалност и вредносни нормативитет - аксиолошку стварност”⁷.

Као и у другим питањима и овде крајности у оценама по правилу не значе добитак. Уместо једностраних оцена и искључивости треба трагати за уравнотеженим одговором. Ако су могуће, и ако већ постоје, социолошке теорије права и психолошке теорије права, као и филозофија права, поред тзв. нормативне теорије права, могућа је, наравно, и интегрална теорија права, ако ништа друго, оно бар као механички збир знања наведених наука, односно дисциплина. Питање је само да ли је интегрална теорија права општа *правна* наука? У њој се правни елементи превише разводњавају, социолошким, психолошким и филозофским знањима, па се таквој науци мора оспорити превасходно *правни* карактер. У мери у којој је правна наука у истој мери, или и већој, је социолошка и психолошка наука а најчешће филозофија права, нарочито код културалиста, посебно код Радбруха.

I - Радбрухов модел

Густав Радбрух свакако спада у најплеменитије, мада не и најбоље, филозофе права у Немачкој у XX веку, у филозофе права са људским ликом. То се можда најбоље види у његовом односу према националсоцијализму и тзв. националсоцијалистичком праву. У једном, раду објављеном 1946. год., под насловом *Законско неправо и надзаконско право* писаном поводом односа према тзв. националсоцијалистичком праву и последицама које су из тога односа проистекле, Радбрух је на занимљив начин одредио оквире у којима се може кретати правни позитивизам, да би био оправдан, како би се спречио повратак такве неправне државе каква је била националсоцијалистичка држава. А правна држава је ”као насушни хлеб, као вода за пиће и као ваздух за дисање”⁸. За њено остварење, поред других услова, неопходна је демократија. Груби правни позитивизам захтева да се примењује позитивно право по принципу ”закон је закон”, макар оно било и неправедно. Правна сигурност потискује правду. Радбрух је, по мишљењу многих, пронашао спасоносну форму: ”Сукоб између правде и правне сигурности могао би се решити на тај начин да позитивно право, које обезбеђује пропис и моћ, има предност и онда кад је садржински неправедно и несврхисходно, осим у случају кад позитивни закон у толико неподношљивој мери

⁶ Исто, 256.

⁷ В. др Светислав М. Јарић, *Систем духовне правне науке*. Уводна правна наука, Том III, Београд, Наука, 2000, с. 262-263.

⁸ В. Густав Радбрух, *Законско неправо и надзаконско право*, у књизи *Филозофија права*, превод Душица Гутеша, редактура превода Данило Н. Баста, Београд, Правни факултет: Досије, 1998, с. 231.

противречи правди, да закон као 'неисправно право' мора одступити пред правдом".⁹ Радбрух максимално заштрава однос према "неисправном праву" истицањем. "... чак и не тежи за правдом, кад се једнакост, која чини језгро правде приликом доношења прописа позитивног права свесно оспорава, онда закон није, рецимо, само 'неисправно право' он штавише, нема правну природу", тј. уопште није право.¹⁰ Густав Радбрух је један од истакнутих представника и утемељивача аксиолошке филозофије права. Овај правац је произашао из новокантовске, "Баденске школе" чији су врхови Вилхелм Винделбанд и Хајнрих Рикерт. Ова школа је указала на значај филозофије вредности, за разлику од друге новокантовске "Марбуршке школе" која је нагласак стављала на априорне, формалне, чисто логичке елементе сазнања. Радбрух је пошао већ трасираним путевима Винделбанда и Рикерта, а посебно Емила Ласка чија му је *Филозофија права* "указала правац" за његова излагања у сопственој *Филозофији права*.¹¹ Своје главне филозофскоправне погледе Радбрух је изложио у својој главној књизи *Филозофији права*, објављеној 1932. год. Ова је књига преведена и на српски језик, а цитираћу је према издању из 1998. године. При том овде преузимам неке делове мога раније објављеног рада о Радбруху.¹²

Одељком "Стварност и вредност" Радбрух уводи читаоца у (своју) филозофију права. Иако почетни, то је један од главних одељака у његовој *Филозофији права*. За њега је филозофија права само "један део филозофије". С обзиром на то, природно је што прво разматра "опште филозофске претпоставке" филозофије права. Како су "у датости" како Радбрух каже, "измешане стварност и вредност", неопходно је да се "одвоји стварност од вредности", што сматра "првим делом духа".¹³ Природи се као датости, супротставља царство вредности. Начин мишљења у природним наукама је "слеп за вредност". Супротно је у филозофији вредности (логика, етика и естетика), која садржи систематски изложене ставове вредновања. Између ових двају полова, "става који је слеп за вредност" (природне науке) и "става који вреднује" (филозофија вредности), налазе се "став који се повезује са вредношћу" (култура) и религиозни став "који превладава вредност".¹⁴ Културу појмовно одређује као "датост која има значење, а смисао јој је да остварује вредност". На тај се начин науке о култури принципијелно разликују од природних наука, али и од филозофије вредности и религије.

⁹ Исто, с. 228.

¹⁰ Исто, с. 228 "То посебно важи за одредбе по којима је националсоцијалистичка партија, супротно парцијалном карактеру сваке партије, захтевала за себе тоталитет државе. Правни карактер уз то немају ни сви они закони који су људе третирали као бића ниже расе и порицали им људска права. Правни карактер немају ни све оне претње казном које су, без обзира на различиту тежину злочина, вођене само тренутним потребама застрашивања, предвиђале исту казну за кривична дела различите тежине, често и смртну казну. Све су то само примери законског неправда".

¹¹ Исто, с. 11 (Документарна напомена под 1.).

¹² В. мој рад *Филозофија вредности, аксиолошке филозофије права и Енциклопедија права Тарановског*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 104-105/1998.

¹³ В. Густав Радбрух, *Филозофија права*, с. 11.

¹⁴ Исто, с. 12.

Поред других појава као што су, на пример, наука и морал, у културу спада и право. Право, као културна појава, може да се одреди само "као датост чији је смисао да оствари идеју права".¹⁵ Идеју права схвата као "конститутивни принцип" и као "мерило вредности за правну стварност".¹⁶ Правна наука се одликује "посматрањем права као културне чињенице", а филозофија права "посматрањем права као културне вредности" при чему она то право вреднује.

Како је наведено, између вредности и стварности постоји непремостив јаз. У том погледу Радбрух је прави кантовац. Немогуће је, каже он, "из онога што *јесте* докучити шта има *вредност*, шта је *исправно*, шта *треба* да буде".¹⁷ Вредност и стварност стоје "напоредо један поред другог, као два самостална затворена круга". То је основа методолошког дуализма. Вредности се, дакле, не могу извучити из стварности. Између вредности и стварности постоји логички, а не каузалан однос.¹⁸ То, наравно, не значи да вредновање није под утицајем стварности. Радбрух каже "да су чиновни вредновања каузалан резултат". Вредновања, значи, могу бити проузрокована стварношћу. Вредности, међутим, не можемо да *образложимо* стварношћу. Вредносни ставови као ставови о ономе што треба да буде, нормативни ставови, могу се, каже Радбрух, "образложити и доказати" само помоћу других нормативних ставова".¹⁹ Поставља се питање: шта је са првим нормативним ставом? Може ли се он доказати? Из природе ствари проистиче да се он не може доказати. По својој карактеру први нормативан став је аксиоматски. Аксиоматски, пак, ставови нису погодни "за сазнање, него само за веровање". Они нам говоре "шта човек може и шта хоће, али и не и шта треба".²⁰ Поставља се још једно питање: које је место науке у сфери вредности, "у области онога што треба да буде"? Наука "може да пронађе средства нужна за остварење нормативног циља" каже Радбрух. Задатак, пак, филозофије права је да "правни вредносни суд" посматра двосмерно, "силазно" ("до најудаљенијих средстава за његово остварење") и "узлазно" ("да га разјасни до његових крајњих претпоставки заснованих на погледу на свет").²¹ Захваљујући оваквом задатку и њему примереном методу, филозофија права може да учини две ствари. Прво, она може да "систематски развије крајње претпоставке које се уопште могу мислити", а то значи "и све полазне тачке правног вредновања у њиховој супротности и у њиховој сродности", што је претпоставка за "потпуну систематику њених могућих система".²² Метод којим се утврђује "исправност сваког вредносног суда само у односу на један одређен врховни вредносни суд" без утврђивања "исправности самог тог вредносног суда, тог погледа на вредност и свет", Радбрух назива

¹⁵ Исто, с. 14.

¹⁶ Исто, с. 14.

¹⁷ Исто, с. 16.

¹⁸ Исто, с. 18.

¹⁹ Исто, с. 19.

²⁰ Исто, с. 19.

²¹ Исто, с. 19.

²² Исто, с. 20.

релативизмом.²³ Још једном подвлачим да је за Радбрухово филозофскоправно становиште карактеристично да он одустаје "од научног образлагања крајњих становишта", што не значи да одустаје и "од самог заузимања становишта".

Како Радбрух одређује појам права? До појма права се може доћи уопштавајућом индукцијом, што и чини правни позитивизам. Такав појам се, међутим, "не може образложити".²⁴ Да би се показало да је појам права нужан, а не случајан појам, мора се поћи од става да је он "појам једне стварности повезане с вредношћу" тј. да је културни појам.²⁵ Радбрух дефинише право као "*ону стварност чији је смисао да служи правној вредности, идеји права*".²⁶ Под идејом права он подразумева правду. А правда је, као и добро, истинито и лепо, апсолутна вредност. Апсолутне, пак, вредности су оне вредности "које се не могу извести ни из какве друге вредности".²⁷ Почетну дефиницију права Радбрух конкретизује после разматрања идеје права (правде) и правног налога, као специфичне стварности, међучлана између емпиријског права и идеје права. Правду одређује у субјективном и објективном смислу. У субјективном смислу правда је "појавни облик морално доброга".²⁸ Тако схваћена, правда је "људска особина", "врлина". Она је "духовна настројеност која је усмерена на објективну правду". Како се, међутим, објективна правда тиче "односа међу људима" њен идеал се налази "у идеалном друштвеном поретку".²⁹ Објективна правда, схваћена као једнакост, је мерило по којем се цени позитивно право. Следом Аристотела, Радбрух разликује, по предмету, две врсте једнакости. Једна је везана за добра (комутативна правда), а друга за људе (дистрибутивна правда). По мерилу, пак, једнакост може бити апсолутна (опет, комутативна правда) и релативна, сразмерна (опет, дистрибутивна правда). Комутативна правда претпоставља дистрибутивну правду, која је "првобитни облик правде", у којој је Радбрух нашао "идеју правде на коју се мора оријентисати појам права".³⁰ Што се правичности тиче, она је за Радбруха "само једна врста правде" и то "правда појединачног случаја",³¹ како је иначе и Аристотел одређује. С обзиром на изнето, право се може одредити као "*она стварност чији је смисао да служи правди*".³² У овој дефиницији права остаје неодређено њено генеричко обележје, сама стварност. Кад одређује појам права, Радбрух под стварношћу не подразумева само емпиријско право, него посебну стварност, која има "психолошки карактер вредновања и захтева".³³ Као што је и савест посебна стварност у вези с моралном идејом, укус с естетском идејом, разум с логичком идејом, налог је посебна стварност у вези с идејом права (правдом). Налог је у исто

²³ Исто, с. 21.

²⁴ Исто, с. 38.

²⁵ Исто, с. 38.

²⁶ Исто, с. 38.

²⁷ Исто, с. 39.

²⁸ Исто, с. 39.

²⁹ Исто, с. 39.

³⁰ Исто, с. 40.

³¹ Исто, с. 41.

³² Исто, с. 41.

³³ Исто, с. 42.

време и "позитивност" и "нормативност". Као и правда, и налог има као свој предмет "међусобни однос људи". С обзиром на изнето, Радбрух прецизира дефиницију права: право је "скуп налога за заједнички живот људи".³⁴ Како је Радбрухов појам права изведен дедуктивно, из идеје права (правде), он има, како он каже, "претправни", "априорни карактер". Зато је појам права "нужан", а не "случајан" општи појам.³⁵ Међутим, и наведена, прецизирана, Радбрухова дефиниција права није коначна. У одељцима "Сврха права" и "Антиномије идеје права" Радбрух показује све богатство идеје право, које се не исцрпљује само правдом, ма колико правда била главни и водећи момент идеје права. Правда није довољна, пошто се њоме, како он каже, "одређује само форма права".³⁶ Уз правду иде идеја сврсисходности, неопходна за одређивање садржине права. Она је непосредно повезана са сврхом права. Радбруха, као правног филозофа, не занимају емпиријска постављања сврхе, него надемпиријска идеја сврхе "по којој треба мерити право". Могућа су, о томе, три схватања: индивидуалистичко, наиндивидуалистичко и трансперсонално. За индивидуалистичко схватање крајња сврха је слобода, за наиндивидуалистичко - нација, а за трансперсонално - култура.³⁷ Радбрух се приклања трансперсонализму, пошто он "на својеврстан начин међусобно повезује индивидуалне и наиндивидуалне елементе".³⁸ Уосталом, појединце, народе и државе оцењујемо "према њиховим делима". Најзад, уз правду и сврсисходност иде, као "трећи равноправан захтев који се поставља праву" правна сигурност.³⁹ Идеја права је тако састављена из трију момената: правде, сврсисходности и правне сигурности. Правна сигурност је, у ствари, ред и мир, а те вредности захтевају позитивност права. Колики значај Радбрух придаје идеји правне сигурности види се и по томе што он каже: "ако се не може *утврдити* шта је праведно, мора се *прописати* шта ће бити по праву, и то од стране органа који је у стању и да *спроведе* оно што је *прописано*".⁴⁰ Између трију наведених момената идеје права постоји, како каже Радбрух, "напетост". С једне стране, постоји напетост између правде и сврсисходности, пошто та два момента идеје права "долазе у међусобну противуречност". Са друге стране, постоји "напетост" између правде и сврсисходности са правном сигурношћу, пошто прва два момента "долазе у противуречност" с трећим моментом. Радбрух признаје да није у стању да превлада "напетост" која постоји међу моментима идеје права. Он каже: "Ми смо утврдили противуречности, а нисмо у стању да их разрешимо".⁴¹ Сматра да сва три момента идеје права "имају подједнаку вредност", а којем ће се моменту "у случајевима спора" дати превага зависи само од "појединачне

³⁴ Исто, с. 42.

³⁵ Исто, с. 42.

³⁶ Исто, с. 58.

³⁷ Исто, с. 62.

³⁸ Исто, с. 64.

³⁹ Исто, с. 77.

⁴⁰ Исто, с. 77-78.

⁴¹ Исто, с. 81.

савести”.⁴² Право је, у сваком тренутку, сачињено из форме права и садржине права. Форма права је ”форма правде, тј. једнакости и општости”. Правда је, пак, празна категорија која се може испунити најразноврснијим садржајем.⁴³ Што се тиче садржине права, на њу утичу сва три момента идеје права, мада претежним делом садржине права ”влада принцип сврсисходности”. Хоће ли у праву имати превагу формални или садржински елемент зависи од конкретноисторијских прилика. Формални је момент, на пример, имао превагу у римском, а садржински у немачком праву. Закључак је Радбрухов да се право ”налази усред поларних супротности, да му је равнотежа лабилна, стално угрожена, и да је стално треба поново успостављати.

II - Висковићев модел

Др Никола Висковић, професор Правног факултета у Сплиту, свакако је најобразованији теоретичар права и правни филозоф код Хрвата данас. Развијао се нарочито под утицајем теорије и филозофије права које су стваране на шпанском и италијанском језику, као и под утицајем лукачевске варијанте марксизма. Од страних филозофа права особито му је близак Карло Косио, чије је радове преводио на српскохрватски језик. Докторат права стекао је у Београду након успешно одбрањене докторске дисертације ”Појам права. Прилог интегралној теорији права”, на Правном факултету, 1974. год. Скраћени и измењени текст докторске дисертације објавио је као монографију у Сплиту, 1976. год. У време кад се почео појављивати на научним скуповима у Србији, особито после одбрањене докторске дисертације, па све до распада Југославије, више од једне деценије и по, као и на састанцима Групе за теорију права, коју је у Српској академији наука и уметности водио проф. Радомир Д. Лукић, просто је саблажњавао свет својом ерудицијом и, за многе, новим погледима на право, теорију права и филозофију. Без зазора и предрасуда улазио је у дијалог и оштру полемику и са схватањима у то време водећег и такорећи неприкосновеног српског теоретичара права академика Радомира Лукића, указујући да редукционизам његовог (Лукићевог) нормативног схватања, уводњај речи за своје главно дело *Појам права*, Висковић каже: ”Ипак, свагдје у свјету се осјећа, неовисно о разликама у зрелости правних култура и идеолошких оквира, незадовољство правника са стањем властите знаности: незадовољство због разбијености властите спознаје на непрегледно мноштво догматских, историјских, нормативистичких, политичких, социолошких и других парцијалних приступа и поставки које никако не успјевају да прерасту у разумјевање цјелине”.⁴⁴ С обзиром на то, присутни су у правној мисли, каже Висковић, ”конвергирајући напори све већег броја сувремених правника да се

⁴² Исто, с. 90.

⁴³ Исто, с. 104.

⁴⁴ В. Никола Висковић, *Појам права. Прилог интегралној теорији права*, с. 11.

одлучније крене у интеграцију метода и садржаја тог расутог знања”⁴⁵. При том, одмах ближе одређује свој циљ, а и открива своју припадност једној особеној варијанти марксизма, лукачевској: ”Задатак окупљања и ревалоризације правне спознаје унутар једне ’јединствене повјесно-дијалектичке знаности о развоју друштва као тоталитета’ (Lukacs) чврсто је укорјењен у марксистичком схваћању свијета и у неким вишим дометима марксистичке теорије права, па као такав остаје и прва претпоставка за нужну промјену начина мишљења, образовања и праксе правника у социјалистичком друштву”.⁴⁶

Висковић је као озбиљан теоретичар права схватио да су основе теорије права, па и његове интегралне теорије права, филозофија и социологија, а за њега марксизам (лукачевски) и марксистичка социологија. Зашто су за теорију права тако значајне филозофија и социологија? Зато што дају теорији права ”темељна знања о човјеку и друштву”, која се показују као њене ”највише претпоставке”.⁴⁷ Тако филозофија поставља ”антрополошке основе права”, ”методолошке основе правне знаности”, као и ”врједносне оријентације и критике правне спознаје и права”. Захваљујући, пак, социологији, истражују се ”повјесне структуре, динамике и типологије друштва”, као и ”мјесто права у њему”. У неке од тих поставки које Висковић сматра ”темељем” своје интегралне теорије права спадају, прво, пракса као основа марксистичке антропологије. За њега је и марксизам као филозофија ”прије свега (...) материјалистичка антропологија и нови хуманизам”.⁴⁸ Каже да је питање: шта је човек? ”претходно и темељно питање”. Усвајајући поставке из Марксових раних радова, Висковић схвата човека као ”биће стварања, природно биће које, покренуто незадовољеним потребама у стању оскудице, осјетилном делатношћу присваја и прерађује природу стварајући нове предмете, материјалне и духовне творевине, прије свега средства рада и споразумјевања”.⁴⁹ При том, човек се као биће стварања и сам ”преображава као дио природе и гради ново биће са свестраним потребама, способностима и међуљудским односима којима се те потребе и способности задовољавају”.⁵⁰ Тако се човек исказује као ”повјесно биће које властитом дјелатношћу стјече, мијења, губи (...) и враћа своја специфична својства”.⁵¹ У процесу рада човјек постаје ”свијесно и самосвјесно биће”. Поред тога, човек је ”биће слободе, вредновања и нормативног пројекта - биће које бира, антиципира и усмјерава егзистенцију постављајући циљеве и технику њихове реализације”.⁵² Најзад, човек се показује и као ”временито биће”, пошто постоји у димензијама: прошлости, садашњости и будућности и као ”друштвено биће”.⁵³ Све наведене одреднице човека сливају се у једну: човек је биће праксе. Висковић

⁴⁵ Исто, с. 11.

⁴⁶ Исто, с. 11.

⁴⁷ Исто, с. 59.

⁴⁸ Исто, с. 59.

⁴⁹ Исто, с. 59-60.

⁵⁰ Исто, с. 60.

⁵¹ Исто, с. 60.

⁵² Исто, с. 60.

⁵³ Исто, с. 60-61.

праксу појмовно одређује као "свјесну и слободну дјелатност којом човјек у границама ситуације и као друштвено биће преображава природу и сама себе ради задовољења својих природних и људских потреба".⁵⁴ При том, он под праксом не подразумева "искључиво материјалну дјелатност, него осјетилно-афективно-мисаони тоталитет егзистенције".⁵⁵ За Висковићеву интегралну теорију права најважнија је пракса "као највиши тоталитет" и то нарочито схватање праксе "као јединства осјетилног, афективног и рационално-мисаоног" пошто је тако схваћена пракса "антрополошка основа тројне структуре правне појаве".⁵⁶

У свом делу *Појам права*, Висковић је дао систематичан приказ постојећих теорија о праву. Класификовао их је према методолошким моделима, према природи дефиниције, према садржају појма право и према критеријуму правности. Досадашње расправе о праву су, према његовом мишљењу, "придавале највећу пажњу садржају појма право, мање пажње критерију правности и методолошким проблемима, а најмање пажње питању природе дефиниције".⁵⁷ Приказ теорија права према наведена четири мерила послужио је Висковићу као "најшири систематски оквир" за представљање властитог схватања о појму права.

Према методолошким моделима Висковић издваја седам теорија права. Тако "математичко-неискуствени модел знанствености" карактерише рационално учење о природном праву у XVII и XVIII веку (Гроцијус, Хобс, Спиноза, Пуфендорф, Лајбниц). Овај модел постао је "основа теоријских и практичних покушаја стварања модерних кодификација дедукцијом из неколико евидентних и рационално нужних начела".⁵⁸ Потом, правни позитивизам, који има више варијанти, "означава јасну тежњу новије правне знаности да властитим исказима даде објективност и прецизност природних и логичких знаности".⁵⁹ Његова су два темељна методолошка својства: "усмјереност на искуство и етичка неутралност". Истакнути представник правног позитивизма је Бергбом. Следи представљање "догматског и логицистичког модела знанствености". Заправо, то је "модел мисли најстаријег облика правног позитивизма", тзв. правног легализма "али такођер и савременог формалистичког позитивизма".⁶⁰ Варијанте овог модела налазе се у егзегетичкој школи, потом у пандектистичкој или тзв. концептуалној јуриспруденцији и Келзеновом формалистичком позитивизму који теорију права претвара у формалну логику права. Такође, и савремене аналитичке теорије права "проширују интересе на семантичко-синтактички аспект правне појаве".⁶¹ Што се тиче "природно-искуственог модела знанствености", он се потврђује у правној науци као значајна теорија права "тек (са) појавом социолошког позитивизма XIX и XX столећа". Усвајају се методе природних наука, како у друштвеним, тако и у

⁵⁴ Исто, с. 61.

⁵⁵ Исто, с. 61.

⁵⁶ Исто, с. 61.

⁵⁷ Исто, с. 19.

⁵⁸ Исто, с. 21.

⁵⁹ Исто, с. 21-22.

⁶⁰ Исто, с. 22.

⁶¹ Исто, с. 23.

правним наукама, као "савршене методе спознаје". Представници ових теорија су Гумпловиц, Пост, Јеринг, Диги, а такође и поједини писци који припадају идејном кругу америчког правног реализма. Апериорни модел теорије права јавља се као "синтеза природно-искуственог и рационалистичког приступа стварности".⁶² Овај правац заступали су новокантовци у Немачкој и Дел Векио у Италији. У центру његове пажње су "трансценденталне претпоставке правног искуства". Појам права се схвата као "нужна форма искуственог садржаја". До њега се не може доћи логичким методима "из повјесног искуства", већ само апериорним путем. Уз наведени апериоризам иде и Хусерлов феноменолошки или интуиционистички апериоризам "и на њему утемељени покушаји да се 'интелектуалном интуицијом' захвате апериорне есенције права и објасни правна свијест".⁶³ Затим, следи обрада "повјесног модела знанствености" за који је карактеристично трагање за истином "или у повјесном развоју народног духа или у осјетилно-духовној повјесној пракси или у повјесним нормативним актима".⁶⁴ Главне варијанте повјесног модела присутне су у историјскоправној школи ("према којој се објективни национални дух у свом органском расту изражава, међу осталим начинима (...) и као правна свијест") и у марксистичкој теорији права ("која право смјешта у тоталитет односа производње и класне расподеле у конкретним друштвеним формацијама, замјењујући тако ванвременске појмове Право и Држава појмом повјесних типова државно-правних поредака").⁶⁵ Најзад, културалистички модел "полази од диобе свјета природе и свјета културе или повјести, односно природних и културних или духовних знаности".⁶⁶ Главни представници културалистичких теорија права су: Ласк, Мајер, Радбрух, Зауер, Гурвич, Сичес, Реале и Косио. Ове теорије се посебно одликују обраћањем пажње на вредности ("као бит културних појава") и на вредносне оријентације: "усмјереност ка вриједности, посебно на идеју правде, деформализација правне знаности и примјени поједињавајуће - разумјевајуће методе особине су цјелокупне културалистичке и њој сродне егзистенцијалистичко-феноменолошке филозофије права",⁶⁷ каже Висковић, додајући да се то односи и на поједина дела социолошке мисли.

Што се тиче начина дефинисања права, Висковић разликује есенцијалистички и конвенционалистички начин дефинисања. У правним наукама доминира есенцијалистички начин дефинисања права. Влада "уверење", како каже Висковић, да дефиниција изражава преконституирану бит предмета и да због тога појам 'право' има једно своје властито и једино 'истинско' значење".⁶⁸ Додаје, да је "све донедавно такво (...) уверење било неприкосновено у свим методолошким правцима правне мисли и у погледу свих правних појмова".⁶⁹ Међутим, савремене

⁶² Исто, с. 25.

⁶³ Исто, с. 25.

⁶⁴ Исто, с. 26.

⁶⁵ Исто, с. 26.

⁶⁶ Исто, с. 27.

⁶⁷ Исто, с. 28.

⁶⁸ Исто, с. 28-29.

⁶⁹ Исто, с. 29.

науке све више напуштају "мисао о преконституираним есенцијама предмета", док се дефиниција "схваћа као одређивање значења х израза којим се унутар лингвистичког система означава у предмет".⁷⁰ При том, конвенционалистичке дефиниције могу бити лексикалне и стипулативне. Лексикалним дефиницијама се изразима даје уобичајено значење, а стипулативним се "предлаже или прописује" једно ново значење, јер се процењује, по принципу корисности, да је то боље са становишта ове или оне науке. То није само "терминолошко питање, већ је ствар знанствене сврсисходности".

Најзад, Висковић класификује теорије права према садржају и критеријуму правности. Он сматра да су правне норме, друштвени односи и друштвене вредности "нужан садржај правног искуства". У вези с тим, а према томе колико теорије права то уважавају, Висковић разликује: природноправне, легалистичке, нормативистичке, социолошке и интегралне теорије права. Кад се теорије права посматрају по садржају, а са нагласком на критеријум правности ("да ли оне својство правности неких појава заснивају у последњој анализи на нормативности, друштвеном односу или вриједности") добијају се "три најшире скупине концепција о критерију правности", а то су нормативне или формалистичке, релативистичке и предлоказних теорија права изведених према различитим основама класификације, Висковић је констатовао "тројни расцеп теорија о појму права и правне знаности". Са становишта овога рада, битно је да се акцентује да је Висковић извео закључак да се "и опћа правна знаност" цепа "на три главне дисциплине које су међусобно више или мање равнодушне или антагонизирание"⁷² и то на филозофију права, нормативну или формалну теорију права и на теоријску социологију права. При том је наведени "расцеп" опште теорије права "методски свјестан и уз обиље рационалних оправдања", што је посебно видљиво код "правних нормативиста", нарочито Келзена. Висковић је против таквих, како из назива, редукционистичких теорија права. Полазећи од "фундаменталног јединства правног искуства", он указује "на нужност цјеловитог поимања његова предмета", па се сходно томе и опредељује за интегралну теорију права.⁷³

Висковићева интегрална теорија права претпоставља, наравно интегралну дефиницију права. Он се опредељује за стипулативну дефиницију права. Сматра да "искуство правника практичара треба да буде критериј за утврђивање предмета-право и опћенито за истинитост знанствених ставова".⁷⁴ Он под правом подразумева "једно повјесно јединство различитости или друштвено-повјесни процес састављен од: становитих друштвених односа којима је потребно присилно дисциплинирање, друштвених вриједности и циљева којима се такви односи оцјењују и пројектирају, и друштвених норми које полазећи од владајућих вриједности и циљева такве односе присилно уређују".⁷⁵ Интегралној теорији права

⁷⁰ Исто, с. 29.

⁷¹ Исто, с. 33.

⁷² Исто, с. 41.

⁷³ Исто, с. 41.

⁷⁴ Исто, с. 48.

⁷⁵ Исто, с. 53.

одговара и методологија у чијем је средишту дијалектички метод. При том, дијалектика треба да осмисли ”јединство логичко-догматске, узрочно-функционално-разумјевајуће и филозофско-политичке методе у спознаји цјеловите правне појаве.”⁷⁶

III - Тасићев модел

Др Ђорђе Тасић, професор Правног факултета у Београду (једно време био је наставник на Правном факултету у Суботици, а потом и на Правном факултету у Љубљани), спада у ред најистакнутијих српских правних писаца и социолога. У областима којима се бавио, с њим се могу мерити само Слободан Јовановић и Тома Живановић, а после Другог светског рата и Радомир Д. Лукић. Помно је пратио европску правну мисао, особито Дигијеу и Келзенову, међу којима је пронашао и додирне тачке иако су то, на први поглед, две потпуно опречне доктрине. Био је учесник бројних скупова у иностранству на којима је подносио реферате и саопштења. У белешкама објављиваним у ”Архиву за правне и друштвене науке”, чији је једно време био и главни уредник, преносио је идеје са тих скупова, као што је, уосталом, о готово свакој иоле озбиљнијој објављеној књизи писао приказе. За време свог релативно кратког живота објавио је више стотина радова различите вредности и неколико књига. Зла судбина му није омогућила да доврши и објави моћније синтезе у виду монографија и систематских дела. Па ипак његове књиге *Оправдање државе* и *Увод у правне науке (Енциклопедија права)*, свакако спадају у најдубље радове до сада објављене на српском језику (у тим областима). По искривости идеја и оригиналности спада у наше најбоље правне писце.

Тасићева мисао о праву је разнолика. Он се бавио не само општом теоријом права, која му је била главна специјалност, већ и социологијом права, али и уставним и управним правом. Овде нас, наравно, занима пре свега његова општа теорија права која је на систематски начин изложена у његовом, већ поменутом, *Уводу у правне науке*, нарочито у првом издању из 1935. (остала издања из 1938. и 1941. су прилагођена за студенте прве године студија, па су са научног становишта знатно скромнија, мада и у њима има и нових питања и нових Тасићевих погледа). Овде преузимам неке делове мог раније објављеног рада о Тасићевој теорији права објављеном у ”Архиву за правне и друштвене науке”.⁷⁷

Своју општу мисао о праву Тасић подводи под правац општа теорија права. Он каже да су задаци његове теорије права ”да утврди шта је то право (његов појам), његову вредност, циљ и смисао (*идеју* права), као и његову социјалну функцију и да утврди *основне правне појмове*”.⁷⁸ Оваквим одређењем задатака

⁷⁶ Исто, с. 58.

⁷⁷ В. мој рад *Тасићева општа мисао о праву*, Архив за правне и друштвене науке, 4/1993, с. 589-602.

⁷⁸ В. Др Ђорђе Тасић, *Увод у правне науке (Енциклопедија права)*, Београд, Штампарнија Главног савеза српских земљорадничких задруга, 1933, с. 3.

опште теорије права Тасић се дистанцира у односу на традиционалну општу теорију права, схваћену као општа *правна* наука. Његова општа теорија права јесте претежно емпиријска, али није сасвим позитивистичка дисциплина. Да је она емпиријска, признаје сам Тасић: "Општа теорија *иначе* када утврђује своје појмове не излази из граница искуства".⁷⁹ Међутим, уношењем правних вредности, циља и смисла права у своју општу теорију права он се одлепио од позитивизма. Поред правног и социолошког, сматрао је да су филозофски приступ и филозофска култура неопходни за одређење појма права, као "средишњег појма" опште теорије права, "фундаменталног", "највишег" и "најсложенијег". Тасић сасвим схвата да је његова општа теорија права једна општа правна наука с елементима филозофским.⁸⁰

Постоје опште теорије права разних степена општости. Једна се може односити на једно одређено позитивно право, друга на тип установа у датим земљама, трећа на једну врсту правних појмова, четврта на више врста правних појава, пета је општа теорија о праву уопште као синтеза целокупног права. Она се налази на врху правних наука, као садржалац највиших појмова. Тасић разликује четири врсте основних појмова.⁸¹ То су појмови "везани за битне знаке права или за правно правило као такво"; затим, то су појмови "који чине претпоставку за све друге појмове или највиши слој појмова"; потом, то су појмови "који су општи код народа једног културног типа"; најзад, то су појмови "који су стални у историјском развоју код свих народа". Избегавајући круга мерила, Тасић на сходан начин уноси све четири врсте основних појмова у своју општу теорију права.

Још је једно питање претходно. Шта Тасић подразумева под филозофијом права? Он даје, прво, једно елементарно одређење. Филозофија права "ставља право у оквир универзалног и космичког". Потом, према "природи права", разликује формалистичку и методолошку оријентацију која прелази у чисти логицизам, филозофију природног права, филозофију културе и културних вредности, филозофију духа (хегелијанску), социолошки позитивизам и материјалистички позитивизам.⁸² Поједине оријентације, каже Тасић, воде у метафизику, друге "остају на пола пута", а треће признају "само позитивну науку". Он сматра да је основно филозофско питање "је ли право нека вредност, тј. нешто морално и колико је независно од социјалне средине". Тако Тасић филозофију права редукује, углавном, на правну аксиологију. У трећем издању свог уџбеника под главним филозофским питањем он подразумева питање "о вредности права, о његовом циљу и задатку, о његовом оправдању и смислу".⁸³

⁷⁹ Исто, с. 248.

⁸⁰ Исто, с. 3-4. "Избегавајући да дамо овој науци филозофски карактер, ми нећемо овде подробно улазити у проблеме смисла, циља и вредности права, и нећемо дубље улазити у позадину или тачније филозофску и методолошку основу питања тј. чисте филозофије...". "Ипак нећемо моћи да избегнемо да и у њих ујемо донекле, пошто су та питања тесно везана за појам права".

⁸¹ Исто, с. 255.

⁸² Исто, с. 250.

⁸³ В. Др Ђорђе Тасић, *Увод у правне науке*, треће издање поправљено и допуњено, Београд, Штампарија "Привредник", 1941. с. 118. "С друге стране уздижући нас на висине највиших појмова

Тасићева општа теорија права почива на одређеним претпоставкама. Прва се тиче његове антропологије. Иако Тасић није шире засновао и развио своју антропологију, она је кључна за разумевање његове опште теорије права.

Човек је полазна тачка и циљ његових истраживања. Да би одредио место и улогу коју човек има у друштву и у свету културе, чији је део и право, Тасић разматра проблем суштине и природе човекове. Питање је да ли је човек *homo politicus* или *homo economicus* или *homo consumens* или све то и нешто још више?⁸⁴ Тасић човека и човеков свет схвата интегрално, као суштинско јединство супротности. У овом делу, Тасићева антропологија се приближава Марксовој антропологији биће обдарено разумом и интелигенцијом. Супротно Спинози, Тасић је оптимиста. Рационално у човеку односи победу над телом које је природа.

Људско биће, међутим, није само контемплативно биће. Човек је и практично биће. Он ствара оруђа и ствара свој свет, "своје установе, своју цивилизацију и културу, као и своју историју".⁸⁵

Тасић је свестан да поред свести и воље човека на стварање човековог света делују и други спољашњи фактори, који су чак од "пресудне важности", као што су економски услови а пре свега начин производње, који "активност" човека условљавају и ограничавају. Али сматра, у духу свог хуманистичког активизма, да сви ти фактори "ништа не би значили", када не би ту био човек који ствара и проналази. Тасић превазилази редукционистичко схватање човека које овог своди на *zoon politicus*. Поред обичног разума, човек поседује и "један виши разум". Човек је и културно биће, *zoon metafisicus*. Он ствара науку, уметност, религију, филозофију и метафизику, ствара идеале. Тражи да открије "смисао живота и света". Тако Тасић долази до закључка да човек "сам себе, и својим сазнањем и својим размишљањима, као и својим идеалима ствара".⁸⁷

Сасвим у духу Марксове теорије отуђења Тасић примећује да човек "ствара дела и вредности" и да бива "заробљен њима јер она имају свој сопствени пут и своју сопствену законитост".⁸⁸

Тасић, такође, у духу Марксове антропологије, одбацује становиште о непроменљивој људској природи. Човек поседује одређена трајна својства, али стиче и нова, током еволуције и историје. Он се "развија изнутра по својим потребама све многобројнијим, по својим сазнањима и по својим идеалима".⁸⁹ Људско усавршавање је трајан процес.

правде и правичности, реда и сигурности, правне свести итд., теоретисање и то филозофско, даје нам поузданије критеријуме при решавању конкретних питања".

⁸⁴ В. Загорка Голубовић, *Човек и његов живот*, у књизи др Павле Бубања, *Стварање филозофије. Дијалог као свет духовности*, Крушевац, Багдала, 1992., с. 257.

⁸⁵ В. др Ђорђе Тасић, Увод управне науке (Енциклопедија права), с. 17.

⁸⁶ Исто, с. 18.

⁸⁷ Исто, с. 17.

⁸⁸ Исто, с. 18.

⁸⁹ Исто, с. 18.

Значајне претпоставке Тасићеве опште теорије права су и његова етичка, правна и социолошка схватања. Етичка и социолошка схватања Тасићева су повезана с његовим антрополошким погледима.

Етичка схватања Тасићева проистичу из његове антропологије, из човекове природе, али и из социологије, из друштва. У Тасићевим исказима преплићу се искази нормативне етике с исказима социологије морала. Етички искази тичу се објашњења моралних вредности, као садржине права уопште. Елементи морала су повезани и са Тасићевим правносоциолошким и општесоциолошким схватањима, а преплићу се и са психолошким.

Тасићев човек, проистекао из његове антропологије, не може се замислити ван друштва. Он је, како каже Тасић "органиски уткан у друштво". Заправо човек и друштво су "као две половине истог целог".⁹⁰

Човек ствара друштво, али и друштво ствара човека, у једном трајном динамичком процесу. Друштво на човека врши двострук утицај. Оно га, како каже Тасић, "подиже", али оно га "истовремено ограничава". Он примећује: "Од сунца се можемо склонити, али не можемо се ни једног тренутка склонити од друштва, које нас прати у стопу, јер у истини оно је у нама".⁹¹

Друштво ограничава човека на разне начине, па и тако што му намеће дисциплину. Дисциплина се осигурава преко момената спољашње и унутрашње принуде. Моменти спољашње принуде су различити, од разних ауторитета, преко јавног мњења, до државне принуде. Важнија је унутрашња принуда, која се испољава као морална свест. Морална свест је социјалног порекла. Моралну подлогу у социјалном и политичком животу чине истоветни погледи и солидарност. Солидарност је један од централних Тасићевих идеја.

Елементи солидарности су заједнички интереси у које улазе и моралне вредности, потом заједнички погледи, односно заједничка свест и једнообразност понашања, која је императив заједничког живота.

Приметна су Тасићева настојања да што више утемељи своја схватања на социјалном моралу. Морална начела заузимају "централно место" у социјалном моралу. Кроз морална начела се испољавају солидарност, правичност, мирољубивост, хуманост, племенитост, па и пристојност, учтивост, тактичност.⁹² Лични морал претпоставља социјални морал, односно сагласност у солидарности.

Тасић обавезност права налази у моралној идеји и тако прихвата идеалистичко, а одбацује позитивистичко-социолошко становиште које је засновано на равнотежи реалних односа.

Одавде пут води ка социјалном праву. Ако је право социјално и ако оно у себи садржи моралне елементе, поставља се питање има ли разлике између права и морала? То питање за Тасића није битно. Оно је, како он каже, секундарно - "у област права спада од онога што се осећа и мисли *заједнички* оно што држава треба

⁹⁰ Исто, с. 20.

⁹¹ Исто, с. 22.

⁹² Исто, с. 36.

и може да изврши”, а у област морала ”спада све друго, као и оно у чему се групе и појединци међусобно разликују”.⁹³

Веза између права и морала се успоставља и одржава преко социјалне идеје. Тасић, као човек који избегава крајности, тражи средња решења. Истина се не налази ни у индивидуализму, ни у универзализму, већ у солидаризму. Право служи социјалној идеји. Оно треба да буде истина индивидуалних и колективних циљева, односно интереса.

При том, морал стално делује на право. Морал ”продире” у право, па право постаје значајан морални чинилац. У дубинама човековим и друштва, у етичким идеалима и моралним вредностима, у заједничким интересима и заједничкој свести, у солидарности и социјалној идеји, Тасић је нашао основ и оправдање права. По својим основним погледима Тасић је био правни антимафизичар. Његова мисао није била спекулативне природе. Метафизици је придавао значење филозофије апсолутног, тј. ванчулног сазнања о свету по себи. Њен циљ је да сазна оно што је вечно. Она је од Платона до Хегела, као и целокупна спекулативна филозофија, ”мишљење које мисли о самом себи”, тј. ”мишљење о мишљењу”.⁹⁴ Ако је Тасићева општа мисао о праву антимафизичка, не значи да је (и није) антифилозофска, како је добро приметио проф. Баста.⁹⁵

Тасић је стварао, пре свега, и у млађем добу, под утицајем емпиријске и позитивистичке социолошке и правне мисли Емила Диркема и Леона Дигија. Међутим, он је попримио и утицаје и других праваца и писаца, као што су: Келзен, Жени, Орију, Бонказ, Гурвич, Дел Векио и Бергсон. То објашњава и његово кретање у правцу метафизике. У том погледу нарочито је карактеристична његова расправа *Позитивно право као вредност и природно право*. Она садржи Тасићеве помало мутне метафизичке и религијске погледе. Он каже: ”С метафизичког или религијског становишта само живот у Целини или Апсолуту може имати стварну вредност уколико нам није затворен пут ка вечности, што ће рећи да је наша душа бесмртна... Изгледа да човек мора на један или други начин признати Божанску Милост”.⁹⁶ Тасић, међутим, није засновао своју правну метафизику. Стао је на пола пута између емпиријске правне науке и правне метафизике. Поставио је један метафизички основ који није даље разрађивао. То се посебно види кроз његов однос према природном праву.

Тасић је критички расположен према апсолутном природном праву. Тешко је прихватити гледиште да се гледишта о праву не мењају. Није прихватљиво ни становиште које динамику подводи под вечно и непроменљиво природно право.

⁹³ Исто, с. 121.

⁹⁴ В. Георг Вилхелм Фидрих Хегел, *Историја филозофије*, II, треће издање, превео др Никола М. Поповић, предговор Вељко Кораћ, Београд, БИГЗ, 1975, с. 352.

⁹⁵ В. Данило Н. Баста, *Карактер јуриспруденције Ђорђа Тасића*, *Анали Правног факултета у Београду*, 4/1986.

⁹⁶ В. др Ђорђе Тасић, *Позитивно право као вредност и природно право*, у књизи Данило Н. Баста, *Преображаји идеје права*. Један век правне филозофије на Правном факултету у Београду (1841-1941). Хрестоматија. Избор, предговор и белешке о ауторима Данило Н. Баста, Београд, Правни факултет 1991, с. 229.

Човекова природа није непроменљива. У моралном погледу човек је биће које се стално усавршава. Упоредо с тим мењају се и његови идеали. Поред тога, како је могуће објаснити прошлост која је била у нескладу с природним правом? У тој чињеници он види "највећу тешкоћу" за признање природног права. Са становишта позитивне науке, природно право као апсолутно не постоји. С њом је у складу само идеја о стварању научног природног права.

Ипак Тасић не затвара сасвим врата за апсолутно природно право. Он природно право разматра са становишта еволуције и динамике. Полазећи од метафизичке природе човекове, природно право се "човеку открива у току еволуције".⁹⁷ Тасић се враћа метафизичкој или истинској природи човековој, која је у стању да интуицијом "зарони у појам апсолутног".

Ако се у погледу (апсолутног) природног права може прихватити да је Тасић делом био правни метафизичар, у погледу схватања идеје права поново се открива његова емпиријска, научна природа. Он под идејом права подразумева "појам који сам по себи показује да је право у суштини једна вредност, једна обавеза".⁹⁸ Идеја права подразумева различите ступњеве свога остваривања, али главни је "друштвени мир као одређено опште добро".

IV - Оцена модела интегралне теорије права

Модел интегралне теорије права нису се појавили случајно. Кад су се већ конституисале предметно различите теорије права: нормативна, социолошка и психолошка, и уз њих много старија филозофија права, могли су се очекивати покушаји њиховог садржинског интегрисања у новим, интегралним теоријама права. При том се у тим покушајима није много водило рачуна о различитој *природи* истраживачких објеката већ постојећих теорија права и саме филозофије права. Да се разликују општа теорија права и филозофија права у погледу истраживачких предмета, а тиме и њихових садржаја, не би требало да буде спорно. Општа теорија права пропитује оно што је опште у сваком позитивном праву, а филозофија права проблематизује надчулно, надискуствено право (схваћено као природно право или апсолутна идеја права, свеједно је). Наравно, ако се филозофија права схвати позитивистички, као филозофија позитивног права (а тако се често схватала у прошлости, али и данас), онда је и филозофија права наука и то општа наука о праву тј. општа теорија права. Кад је већ тако, изгледа неприродно уношење садржаја спекулативне филозофије права у интегралну теорију права, а то чине многи интегралисти.

Поставља се питање да ли се може створити интегрална теорија права повезивањем (интеграцијом) садржаја нормативне теорије права, социолошке теорије права и психолошке теорије права? Наведене теорије права, за разлику од филозофије права, су науке. Све три пропитују позитивно право. На први поглед, а

⁹⁷ В. др Ђорђе Тасић, *Позитивно право као вредност и природно право*, с. 228.

⁹⁸ Исто, с. 221.

без дубљег пропитивања, изгледа да је то могуће и чак пожељно. Зар нам и поједине природне науке не служе као пример успешних интеграција већ постојећих природних наука? Ето, створене су: биохемија, физичка хемија, биофизика и налазе се у бурном развоју. Шта смета интегралној теорији права? Зар она не превладава постојеће редукционизме у општој мисли о праву?

Међутим, ако се мало дубље размисли, уочава се да све наведене природне науке изучавају реалне појаве и то појаве које се додирују и које се могу схватити као моменти једне шире целине.

Што се тиче позитивног права као истраживачког објекта, ваља приметити да је позитивно право духовна творевина која је састављена из мисли, појмова, духовних бића и да ту страну позитивног права изучавају правне науке, у које, наравно, спада и општа теорија права. Поред ове идеалне (духовне), позитивно право поседује и реалну (друштвену и психичку) страну коју изучавају социологија (социологија права) и психологија (психологија права). Те две стране, духовна и реална, налазе се у различитим равнима и нису сводљиве једна на другу. Док између духовних бића објективисаних у позитивном праву владају логички односи, односи између друштвено правних чињеница, као реалних појава, су узрочно последични односи.

Овим, наравно, не желим да кажем да су интегралне теорије права некорисне, а поготову штетне. Може се показати корисним да се споје макар и механички знања из заиста различитих дисциплина и наука, као што су: филозофија права, нормативна теорија права, социологија права и психологија права. Као некадашње, старе, енциклопедије права из XVII века, а и потоњих векова, које су садржавале кратак преглед свих правних наука, механички поређаних, тако данас интегралне теорије права, по "методу" стварања, у многоме су сличне одавно напуштеном енциклопедизму. По свему судећи, боље је да свако ради свој посао: правници свој, социолози свој, психолози свој и филозофи свој посао. Зато и постоји подела рада и специјализација да би се продубила знања о истраживачким објектима који су сродни по својој природи (код правника то су духовна правна бића, код социолога друштвена правна бића, код психолога психичка правна бића, а код филозофа филозофска правна бића). Једни други треба да прате и кад је неопходно да позајмљују знања из других дисциплина да би продубили појмове о властитим истраживачким објектима. Све што је преко тога може да доведе до непријатних забуна и до нарушавања природе и интегритета појединих дисциплина, какав је управо случај са општом теоријом права кад се у њу уграде садржаји различитих дисциплина.

1. Оцена Радбруховог модела

Кад се пажљиво проучи Радбрухова *Филозофија права*, није јасно да ли је он стварно створио модел интегралне теорије права, како се, иначе често истиче.

Да је Радбрух сасвим добро уочио да се право може изучавати са различитих становишта, односно у оквиру различитих дисциплина, није спорно. Он каже: "По завршетку својих правнофилозофских разматрања у ужем смислу, ми смо право уврстили у склопове филозофије историје, филозофије религије, психологије духовних наука и естетике. У етику смо га били уврстили још у оквиру разматрања о сврси права. Преостаје нам још да говоримо о праву као предмету логике, о методологији правне науке".⁹⁹ Потом, Радбрух без околишења и сасвим прецизно каже: "Науке којима је предмет право означимо као науке о праву, а међу њима као правну науку у ужем смислу ону науку о праву која право обрађује специфично правним методом".¹⁰⁰ Ову, како је Радбрух назива, истинску правну науку појмовно одређује "као науку о објективном смислу позитивних правних поредака".¹⁰¹ Он је одваја (разграничава) како од филозофије права, тако и од правне политике ставом да је она "наука о важећем, а не о исправном праву, о праву које постоји, а не о праву које би требало да постоји".¹⁰² Такође је одваја и од историје права, упоредног права и социологије права. Он каже: "Правна наука у ужем смислу не бави се бићем права, идејама које су његови творци желели да унесу у њега, нити идејама које су они који га тумаче знања у њему пронашли, не бави се правом као проузрокованом чињеницом која узрочно делује и даље".¹⁰³ Да "истинска правна наука" има неке везе с интегрализмом види се по томе што Радбрух каже да "се њен (посао) (...) обавља у три фазе: а то су интерпретација, конструкција и систем".¹⁰⁴ Што се тиче "правничког тумачења", оно се своди на "логичку интерпретацију". Међутим, "разумети" објективни смисао позитивног права "значи усвојити једну културну појаву управо као културну појаву тј. у њеној повезаности са одговарајућом културном вредношћу".¹⁰⁵ А овде се већ "истинска правна наука" повезује са филозофијом права или, тачније, ову претпоставља, знања које она пружа о вредностима. Још ближа је повезаност "истинске правне науке" с филозофијом права код друга два њена задатка, код конструкције и система. Радбрух под конструкцијом подразумева категоријалну и телеолошку обраду "грађе" правних наука, а под системом ту исту, двоврсну обраду кад се она односи на правни поредак као целину. Категоријалном обрадом, право се "представља као остварење појма права и правних вредности садржаних у њему", а телеолошком кад се "право описује као покушано остварење идеје права".¹⁰⁶ Општу теорију права Радбрух убраја у "чисто категоријалне дисциплине".

⁹⁹ В. Густав Радбрух, *Филозофија права*, с. 115.

¹⁰⁰ Исто, с. 115.

¹⁰¹ Исто, с. 115.

¹⁰² Исто, с. 115.

¹⁰³ Исто, с. 116.

¹⁰⁴ Исто, с. 116.

¹⁰⁵ Исто, с. 122.

¹⁰⁶ Исто, с. 122.

2. Оцена Висковићевог модела

Теорија права Николе Висковића је типична интегрална теорија права. То се види из његове, већ цитиране, "стипулативно-прагматске" дефиниције права, а још више по томе што у три одвојена дела обрађује преднормативне односе, правне вредности и правне норме. Висковићеви преднормативни правни односи или материјални састојак права су истраживачки објект традиционалне социологије права, правне вредности или идејни састојак права, традиционалне аксиологије права (као филозофске дисциплине) и правне норме или технички састојак права, нормативне теорије права. Утисак је, без обзира на изванредну обавештеност и правну, социолошку и филозофску ерудицију Висковићеву, да су садржаји традиционалних теорија права и филозофије права механички спојени у његовој интегралној теорији права.

Велика је заслуга Висковићева што је и у нашу средину, први после Другог светског рата, пренео тековине западне правне, социолошке и филозофске мисли, како оне старије тако и модерне. Под његовим утицајем и неки други наши писци (Степанов и Вукадиновић) кренули су правцем интегрализма, доводећи тај правац до крајњих граница, увођењем садржаја и других дисциплина, показавши тако, са логичке тачке гледишта, сву апсурдност оваквог захвата.

Кад би се и специјалне правне науке правиле у хоризонту интегрализма, онда би настао прави хаос. Интегралисти би могли да кажу: шта ће нам грађанско материјално право и грађанско процесно право као две одвојене дисциплине? Зар те две гране права и научне дисциплине не чине јединство? Мора се превладати парцијалност истраживања, а грађанско право (материјално и процесно) показати у свом тоталитету. И тако редом: за кривично материјално право и кривично процесно право, итд. И, уопште, шта ће нам толико много правних наука које изучавају позитивно право? Зар није довољна само једна, која ће показати јединство позитивног права, без обзира на различитости појединих делова? Специјалистима за поједине гране позитивног права, наравно, не пада на памет тако нешто, јер се они чврсто држе појединих делова правне стварности и не лебде у мутним облацима интегрализма. Теоретичари права, превише удаљени од сирове правне стварности, често губе Архимедову тачку ослонца и конструишу вештачке предмете истраживања, састављене од разнородних објеката, наивно верујући да чине велику ствар тако што, практично, поништавају самосталност стотинама годинама већ устаљених научних дисциплина. При том, не примећују да је од њих спроведена интеграција знања потпуно механичка. Кад се проверава логичко расуђивање код деце у првом разреду основне школе, понекад, им се постави питање: "Колико је две јабуке и три крушке"? Дете које уме да расуђује ће одговорити: "Две јабуке и три крушке су две јабуке и три крушке". Разнородне ствари се не могу сабирати. То се односи и на интегралне теорије права. Не могу стајати једни поред других разнородни истраживачки објекти, као што су: духовна бића објективисана у правним нормама, правне вредности и друштвене чињенице. Није ни мало случајно да су за те различите истраживачке објекте давно већ формиране и три различите дисциплине.

3. Оцена Тасићевог модела

Тасићев модел интегралне теорије права, од свих представљених модела, изгледа најуспешнији, мада и он пати од сличних и истих слабости, које проистичу из природе интегрализма (кад се овај примени на разнородне ствари).

Код Тасића има покушаја да се једно питање посматра и изучава са различитих становишта, а пре свега са становишта социјалног и правног. Док се код других интегралиста (то је посебно видљиво код Висковића) излажу на целовит начин социолошкоправна знања, филозофскоправна знања и нормативноправна знања (једна за другим), Тасић је извео покушај да свако питање обради са разних становишта, на местима где се та питања обрађују. Тако, на пример, у одељку "Држава", Тасић одређује, прво, појам државе социолошки. Такође, показује у чему је државна власт социјално посматрана, да би, потом, одредио државу као правну организацију. Тиме, ипак, ни Тасић није превладао механичко спајање знања о држави. Држава је, наравно, пре свега политичка организација, институционализирана јавна власт. По својој природи она спада у истраживачки домен социологије државе (односно политичких наука, уколико се ове схвате као различите од социолошких). Једним делом, наравно, држава је и правна организација (али то није суштина државе), а то изучавају правне науке. Оно што припада реалном бивству изучава социологија државе, духовни (правни), пак, елементи су истраживачки објект правних наука. Каква је добит од спајања тих разнородних знања у једну целину (једну науку)? Са научног становишта никаква, мада се може енциклопедијски и то показати корисним, правдајући то педагошком чињеницом да се студентима покаже у једној школској дисциплини сложеност државе као комплексног правног феномена. У одељку "Теорија права" Тасић је показао блиску повезаност права и морала. Правне вредности, као што су правда, правичност, ред и мир, као и поједини правни појмови, као што су одговорност и злоупотреба права су са моралним садржајем. Форма права може у себе да прими различиту садржину (у наведеним примерима моралну). Али то није никакв интегрализам у смислу интегралних теорија права. Задатак је опште теорије права (један од њених бројних задатака) да одреди и форму и садржину својих истраживачких објеката. А у наведеном одељку то Тасић и ради и тиме превладава једностраности формалистичких теорија права које своје истраживачке задатке везују само за одређивање форме права.

Мада ни Тасићев покушај није успео, а са становишта логичког питање је да ли је то уопште и могуће, он је ипак сачувао, макар у претежном свом делу, карактер опште теорије права као *правне* науке. Да му је судбина била више наклоњена и да је поживео дуже можда би се ослободио својих младалачких заблуда, а пре свега методолошког синкретизма. Ипак, из Тасићевих стваралачких покушаја, али и посртања и заблуда, можемо научити много више него из радова већине наших савремених теоретичара права.

Milijan Popović, Ph.D., Full Professor
Law Faculty of Novi Sad

THE INTEGRAL THEORY OF LAW MODEL

Abstract

Integral theories of law are a product of the 20th century, even though certain 19th century authors pointed out this movement. Culturalism, the movement during 1930s inspired the creation of these theories. Representatives of the integral theories of law say that they strive to overcome reductionisms in the study of legal phenomena, i.e. to overcome the tripartite split in general legal thought (philosophy of law, sociology of law, normative theory of law).

Three integral theory of law models are presented in this work: the Radbruch, Visković and Tasić models.

Radbruch claimed to be the most eminent integralist, though this is clearly debatable. Radbruch maintained that it is undisputable that law can be studied from philosophical and other such standpoints. However, this is not integralism. Visković is the real integralist. However, his integralism was reduced to the mechanical summation of knowledge from traditional disciplines: philosophy of law, sociology of law and normative theory of law. The most successful integral theory of law model was created by Tasić. This remains so, even though the Tasić model did not manage to surmount the weaknesses of integralism.

The goal of the integral theories of law is to unite various research objects, that is, the knowledge of them, into a whole, which from a logical standpoint, is impossible. As a sociological factor, law by its very nature, is completely different from legal entities objectified within legal norms. One is a realistic, while the other is an idealistic (spiritual) phenomenon. It is even more difficult to link scientific knowledge on law with philosophical knowledge on law. The general theory of law as a *legal* science examines universal elements of empirical law in force, while philosophy of law addresses supra-experimental law.

Dr Milijan Popović, professeur titulaire
Faculté de droit de Novi Sad

LE MODÈLE DE LA THÉORIE INTÉGRALE DU DROIT

R é s u m é

Les théories intégrales du droit sont apparues au XXème siècle, bien que certains auteurs les aient ébauchées au XIXème siècle. La formation des théories modernes du droit s'est orientée vers le culturalisme des années trente du XXème siècle. Les représentants des théories intégrales du droit tendent à surpasser, comme ils le disent, le réductionnisme dans l'étude du phénomène juridique, c'est-à-dire à surpasser la triple division dans la pensée générale de droit (la philosophie du droit, la sociologie du droit, la théorie normative du droit).

Nous présentons ici trois modèles de théorie intégrale du droit : ceux de Radbruch, de Visković et de Tasić.

Radbruch est considéré comme l'intégraliste le plus éminent, bien que cela soit discutable. Il a avancé que le droit pouvait s'étudier de différents points de vue, philosophique ou autres, nous sommes bien d'accord, mais ce n'est pas cela l'intégralisme. Le véritable intégraliste c'est Visković. En fait, son intégralisme s'est réduit à la simple somme de connaissances des disciplines traditionnelles: la philosophie du droit, la sociologie du droit et la théorie normative du droit. Le modèle le plus réussi de la théorie intégrale du droit a été créé par Tasić, même si les faiblesses de l'intégralisme n'ont pas pu être surmontées dans son modèle.

Les théories intégrales du droit ont l'ambition de réunir dans un tout des sujets de recherches de genre différent, ou plutôt les connaissances sur ces sujets, ce qui paraît impossible du point de vue de la logique. Le droit en tant que phénomène sociologique diffère, de par sa nature, des phénomènes juridiques objectivisés dans les normes juridiques. D'un côté, il y a le phénomène réel et de l'autre le phénomène notionnel. Il est encore plus difficile de faire le parallèle entre les connaissances scientifiques du droit et les connaissances philosophiques. La théorie générale du droit étudie, comme science du *droit*, ce qui est général dans le droit positif empirique, alors que la philosophie du droit problématise le droit au-delà de l'expérience.